

**VIDA TIVADAR:
A 33 ÉVES WESZPRÉMI ISTVÁN (1723–1799) JAVASLATA
A PESTISOLTÁS MEGKÍSÉRLÉSÉRE¹**

**Digitalizálták a Magyar Tudománytörténeti Intézet és a Semmelweis Orvostörténeti
Múzeum, Könyvtár és Levéltár munkatársai, Gazda István vezetésével.**

Weszprémi István 'Tentamen de inoculanda peste' című könyvecskéje 1755-ben jelent meg Londonban. Először is a címen akad meg a szemünk. Már az első szó sem fordítható csupán kísérletnek, bár így tett Elekes György 1938-ban megjelent, kétnyelvű közleményében az 'Orvosok és Gyógyszerészek Lapja'-nak orvostörténelmi rovatában. A „tentamen” főnév ugyanis a „tento” igéből képződött,² ami viszont a „teneo” igének származéka, s voltaképpen annyit jelent, mint hosszan és sokszor tartani és megfogni, kézbe venni valamit, ahogyan ezt azok szokták tenni, akik valamit kivizsgálnak. Ezzel függ össze különben az igének második – érdekes módon orvosi – jelentése: „tentare venas”, annyi mint megtapintani, megérinteni a visszeret...³ Így az igéből képzett „tentamen” főnevet inkább fordítanám vizsgálatnak, vizsgálódásnak, mint kísérletnek. Annál inkább, minthogy a folytatás nem „pestis inoculatae” vagy „de peste inoculata”, amit úgy lehetne érteni, hogy a pestisoltás megtörtént kísérletének leírását kapjuk; hanem „de inoculanda peste”, aminél világos a jövőre vonatkozó értelem. Érezte ezt Elekes is, azért fordította a címet így: „Kísérlet a pestis elleni oltásra”. A „tentamen” szó fentebbi etimológiája, valamint az írásmű tartalma alapján javaslok ezt a címfordítást: „Vizsgálódás arról, hogy a pestis beoltandó”. Esetleg szabadabb fordításban: „A pestisoltás szükségének vizsgálata”.⁴

Maga az írásmű bizonyára megérdemli a „nagy kísérlet” megjelölést. Hiszen – mint Schultheisz Emil a 'Succincta' modern, kétnyelvű kiadásának bevezetésében megállapítja – a 'Tentamenben' Weszprémi „az antitoxikus terápia magyar előharcosának mutatkozik”. Megállapításához Max Neuburgert, a neves bécsi orvostörténet-író idézte, aki szerint: „...a magyar Weszprémi István volt az első, aki Tentamen-jében javaslatot tett arra, hogy pestises időkben mesterségesen oltsák be a pestis mérget”.⁵

¹ Forrás: Vida Tivadar: A 33 éves Weszprémi István javaslata a pestisoltás megkísérlésére. = Orvostörténeti Közlemények 75–76 (1975) pp. 125–135.

² V. ö. Forcellini – Furlanetto – De-Vit: Totius latinitatis lexicon. VI. köt. Prato, 1875. p. 56. A főnév jelentése itt: kísérlet, próba.

³ V. ö. Forcellini – Furlanetto – De-Vit id. művével (p. 57.).

⁴ V. ö. Weszprémi István: Magyarország és Erdély orvosainak rövid életrajza. Harmadik száz. I. és II. tized. Ford.: Vida Tivadar. Bp., 1970. p. 1057., ahol Benkő Sámuel 1778-ban megjelent 'Tentamen Aquae acidularis Rankensis in Inclyto Comitatu Aba-Ujváriensi sitae Theoretico-practicum' (Kassa, 1778) című munkája szerepel. Címét így fordítom: „A nemes Abaúj vármegyében levő ránki savanyúvíz elméleti-gyakorlati vizsgálata”.

⁵ Lásd: Weszprémi István: Magyarország és Erdély orvosainak rövid életrajza. Első száz. Ford.: Kővári Aladár. 1. köt. Bp., 1960. p. XXIII.

Munkája kezdetén a himlőoltás angliai elterjedését üdvözli a szerző.⁶ Érdekes, hogy mindjárt itt megmutatkozik történeti vénája, amikor megjegyzi, hogy a himlőoltást „hajdan a barbár cserkeszek, vagy ha úgy tetszik, a kínaiak találták fel, de végül is csak ebben a században hozták át Angliába.”⁷ Dicséri a királyi házat és Maddox Isaac worchesteri püspököt, akik társadalmi tekintélyükkel álltak a himlőoltás ügye mellé. Utóbbinak egyik nyomtatásban megjelent prédikációját külön is kiemeli.⁸ A British Museum könyveinek jegyzékében 20 prédikációját és püspöki pásztorlevelét találtam, s ezek közül 9 egészségügyi, illetve karitatív vonatkozású. Közülük talán arra a beszédre céloz Wespzprémi, amelyet a himlőkórház gondnokainak jelenlétében tartott 1732. március 5-én, s amely 1753-ban már az ötödik kiadásban jelent meg.⁹

A himlőoltás elleni társadalmi propaganda elítélése után Wespzprémi rátért azokra, akik orvosi érvekkel vagy gyanús csodagyógyszerekkel akarnak szembehelyezkedni a variolációval. Jól meglátja és kipellengérezzi az Európa-szerte akkor is jelentkező gyógyszerdivatot, amely ügyes reklámozás nyomán felkap egy-egy gyógyszert, különösen ha más országból való. Az egyik ilyen porral kapcsolatban élcelődve jegyzi meg: „... nagyon tartok tőle, hogy a lehető legjobban fog hasonlítani Holberg arab porához”.¹⁰

Ezt a Holberget hiába keresnénk bármelyik orvostörténeti kézikönyvben vagy lexikonban. Norvég-dán író és történész volt,¹¹ hat vígjátékot is írt, közülük az elsőnek adta az 'Arab por' címet.¹² Ugyanitt említi Wespzprémi Joan Stephens asszony ún. Alicante-szappanját, amelyet az epe- és vesekövek ellenszereként árult 5000 fontsterling nyereséggel.

James Jurin londoni orvost és matematikust¹³ mindjárt a 2. lapon a himlőoltás határozott és szolid előharcosaként idézi, aki egy 1742-ben megjelent beszámolójában foglalkozik ezzel a gyógymóddal.¹⁴ Jurin egy 1723-ban megjelent orvosi levelében összehasonlítja a természetes himlő halálozási arányszámát a beoltott himlőével, majd 1724-ben újabb beszámolót jelentet meg erről a kérdéstről. Méltán állapítják meg róla, hogy az inokuláció elterjedése nagyon sokat köszönhet neki.¹⁵

⁶ R. Harkó Viola – Vida Tivadar: *British Contacts of the Hungarian István Wespzprémi, M. D. (1723–1799).* = *Medical History in Hungary 1972.* (Orvostörténeti Közlemények Suppl. 6.). Bp., 1972. pp. 119–138., különösen a „Wespzprémi's Tentamen” című fejezet (pp. 124–131.).

⁷ *Tentamen de inoculanda peste auctore Stephano Wespzprémi, Pannonio. Londini, Litteris Joannis Tuach, in vico dicto Strand. MDCCLV. 1.*

⁸ Wespzprémi id. műve p. 2.

⁹ V. ö. *British Museum General Catalogue of Printed Books.* 149. köt. pp. 948–950.

¹⁰ Wespzprémi: *Tentamen...* p. 3.

¹¹ 1684-ben született Bergenben és 1754-ben halt meg Koppenhágában

¹² V. ö. *British Museum General Catalogue of Printed Books.* 105. köt. p. 420.

1743-ban megjelent német fordításban, úgyhogy Wespzprémi még Londonba jötte előtt is megismerhette. Holberg teológiai tanulmányai végeztével beutazta Európát és 1717-ben a metafizika, 1720-ban a retorika tanára lett Koppenhágában. A felvilágosodás nagy alakja volt, aki csaknem minden téren megalkotta a dán nyelvű nemzeti irodalmat. (Der Grosse Brockhaus, 8. köt. [1931.] p. 606.)

¹³ Egyébként nagy vitatkozó volt, sok éven át titkára a londoni Royal Society-nak. 1750-ben elnöke lett a londoni Collegium Medicumnak, de még ugyanebben az évben meghalt. Több tanulmánya jelent meg 1718-tól kezdve a 'Philosophical Transactions' című folyóiratban. (V. ö. Jöcher–Adelung: *Allg. Gelehrten-Lex. Fortsetzung u. Ergänzungen*, II. köt. p. 2356.)

¹⁴ *An Account of some new wxperiments... on Joanna Stephens's medicine for the stone etc. 1742.* (Lásd: *British Museum General Catalogue of Printed Books.* 120. köt. pp. 22–24.)

¹⁵ „A Letter to...C. Cotesworth,... containing a comparison between the mortality of the natural Small Pox, and that given by Inoculation... To which is subjoined an account of the success of inoculation in New England, as likewise an extract from several letters concerning a like method of communicating the Small Pox, that has been used time out of mind in South Wales. London 1723.” [„C. Cotesworth-nek, szóló levél ... amely a természetes feketehimlő és az adott oltás halálozási számai közötti összehasonlítást tartalmazza. Ehhez van rendelve egy, az oltás eredményére vonatkozó elszámolás, és pedig új Angliára nézve, valamint számos levélből való kivonat, amely a feketehimlő terjedésére (?) utal, amelyet korábban South Wales-ben használtak”] Forrás: Jöcher–Adelung id. műve.

További lépésként Weszprémi rátér az állatorvosi párhuzamra. ismerteti a szarvasmarhákön végzett sikeres pestisoltásokat,¹⁶ majd ezt írja:

„Míg csendesesen töprengtem St. Quintin-nek e kísérletein, szellemem fontolgatva arra a gyanúra szolgáltatott anyagot, hogy az oltásnak helye lehet a himlőn kívül más ragályos betegségekben is”.¹⁷

Ez a logikai megalapozottságú, de a szerény szavakon is áttetszően intuitív meglátás biztosítja a 'Tentamen' helyét az orvostörténelem egyszerű, de éppen egyszerűségük miatt jelentős meglátásai között.¹⁸ Az oltható, illetve oltással kivédhető ragályos betegségek sorából azonban mindjárt kivételt tesz hárommal: a veszettséggel, a rühvel és a nemi bajjal, mégpedig más jellegű terjedési módjuk miatt. Mondanivalóját összpontosítja a kanyaróra és a pestisre.

Az előbbi viszonylag röviden tárgyalja, hiszen „mindenki belátja, hogy a pestis átültetésének a kérdése sokkal nagyobb fokú kutatást igényel”.¹⁹ Előbb a szarvasmarhák járványos dögvészét hasonlítja össze az emberi pestissel. Azonosságot talál a kettő között földrajzi eredetüket tekintve, de főként a betegség megnyilvánulásában. Az állatoknál „a torki és a nyaki mirigyek gyulladásai és daganatai hasonlítanak a hónalji mirigyek pestises kelevényeihez az embereknek”. A sebészeti kezelés is egyformán hoz könnyebbülést mind az embereknek, mind a szarvasmarhákknál. Ebben a részben Weszprémi három angol orvosra hivatkozik: Mortonra, Brocklesbyre és Meadre.²⁰

Richard Morton, suffolki orvos, egy prédikátor fia volt. Oxfordban teológiát tanult, ebben elérte a magisteri fokozatot. Mivel azonban nonkonformista volt, áttért az orvostudományra, s ebben doktori címet nyert 1670-ben. Meghalt Surrey-ban 1698-ban. Két orvosi műve: a 'Phtisiologia, seu exercitationes de phtisi...' (London, 1689) és a '[Püretologia], seu exercitationes de morbis universalibus acutis' (1–2. London, 1692–94).²¹ Különösen az utóbbiban vannak nagyon értékes megfigyelései a lázokról, valamint általában a fertőző betegségekről. Morton egyébként vetélytársa volt az „angol Hippokratésznek” nevezett Thomas Sydenhamnak (1624–1689).²²

Richard Brocklesby (1722–1797) több éven keresztül orvos volt az angol hadseregben, majd 1763-ban letelepedett Londonban, ahol neves és vagyonos orvosként tartották őt számon. Orvosavató értekezése, 'Dissertatio medica inauguralis de saliva sana et morbosa' Leydenben jelent meg 1745-ben, tehát ott, ahol később Weszprémi is tanult és doktorált. Az a műve, amelyre a 'Tentamen'-ben utal, 1746-ban jelent meg Londonban ezzel a címmel: 'An Essay concerning the Mortality, now prevailing among the Horned Cattle, in several parts of Europe and chiefly about London etc.' („Esszé a szarvasmarhák halandóságáról Európa számos részén és főleg Londonban”). Érdekes kis könyve jelent meg 1749-ben 'Reflections

– „An Account of the success of inoculating the Small Pox in Great Britain. With a comparison between the miscarriages in that practice, and the mortality of the natural Small-Pox, etc. London, 1724.” [„A feketehimlő oltások eredményességének egyenlege Angliában. Egy összehasonlítással a gyakorlati melléfogásokról és a természetes feketehimlő halandóságáról stb.”] Forrás: British Museum General Catalogue of Printed Books. 120. köt. pp. 22–24.

– 1727-ben újabb beszámolója jelenik meg nyomtatásban az 1724-es, 1725-ös és 1726-os évek himlőoltási eredményeiről (v. ö. az előbb id. művek említett helyeivel).

¹⁶ Weszprémi: Tentamen... p. 4.

¹⁷ Weszprémi: Tentamen... p. 5.

¹⁸ Igaz, hogy Abraham Vater (1684–1751), wittenbergi egyetemi tanár és orvos már 1721-ben felvetette ezt a gondolatot a himlőoltásról írt könyvében, nem bizonyítható azonban, hogy Weszprémi ismerte volna Vater e művét. Másrészt „ő igyekezett feltevését tudományosan is megalapozni, amit viszont Abraham Vater elmulasztott”. V. ö.: R. Harkó Viola – Vida Tivadar id. tanulmányával pp.129–130.

¹⁹ Weszprémi: Tentamen... pp. 5–6.

²⁰ Weszprémi uo.

²¹ V. ö. Jöcher: Allg. Gelehrten Lex. 3. köt. p. 692.

²² Lásd: Gurlt – Hirsch: Biographisches Lexikon der hervorragenden Aerzte aller Zeiten und Völker. 4. köt. Wien, 1886. pp. 289–290.

on Antient and Modern Musick, with the applications to the cure of diseases' („Gondolatok a régi és új zenéről, azok gyógyítási alkalmazásáról”) címmel, amellyel a zeneterápia előfutárának számít. Csak mellékesen jegyzem meg, hogy e 82 lapos könyvben függelékként szerepel Brocklesby tanulmánya arról, miben különbözik a régi zene az új idők muzsikájától. Amiből látszik, hogy nemcsak „örökzöld” melódiák vannak, hanem örökzöld problémák is a zeneértés terén...²³

A harmadik Richardnak Mead volt a családneve (1673–1754), és ugyancsak leydeni diák volt, sőt Utrechtben is tanult, hogy végül 1695-ben Páduában avassák őt orvossá. Előb szülőhelyén, Stepney-ban folytatott orvosi gyakorlatot, majd 1703-ban kinevezték a londoni Sz. Tamás-kórház orvosává. Praxisa évente négyezer fontsterlingnél is többet hozott. Nyilván ez az alapja annak a 10 ezer kötetes magánkönyvtárnak és gazdag műgyűjteménynek, amelyet – berendezett magának. Műve, amelyre Weszprémi ehelyütt hivatkozik, 1720-ban látott napvilágot Londonban ezzel a címmel: 'A Short Discourse Concerning Pestilential Contagion and the Method to be Used to Prevent it' („Rövid értekezés a pestises fertőzésekről és azok megakadályozására vonatkozó módszerekről”). Helyesen ismerte fel benne bizonyos fertőzések sajátos jellegét, hangoztatta a ragály szerepét, és ajánlotta az elkülönítést s a fertőzött holmik elpusztítását. Másik műve, amelyet Weszprémi ismerhetett, a Londonban 1747-ben megjelent 'De Variolis et morbillis liber. Huic accessit Rhazis de variolis et morbillis commentarius ex arabico latine redditus'.²⁴ Amikor a Tentamen 5. lapján hivatkozik Rhazes megfigyelésére a kanyaróval járó lázról, nagy a valószínűsége annak, hogy Mead latin Rhazes-fordítására utal.

Visszatérve a 'Tentamen' tartalmához, Weszprémi rátér a következőkben a ragályos betegségek természetének vizsgálatára. Természetesen kora orvosi ismereteinek szintjén, de azon szinte „à jour”-ban. Feltételezi, hogy minden egyes ragályos betegségnek valamiféle magvai vannak, s ezek rejtetten fészkelnek főleg a test hájas hártáiban s ezeknek sejtszöveiben. De honnan kerülnek oda? A test nedveiből, mert voltaképpen ezeknek eves, rothadó részei – válaszolja Weszprémi. Ha az erjedés tovaterjed, eldugja a hajszáledényeket, eltorlaszolja a kiválasztó szerveket, amivel előidézi a nedvek stagnálását az egész mirigyrendszerben.

„Így az a vér tömegében rejtőző erjedő adag elfogy a megbetegedések lázas időszakában; más, mozgékonyabb része az érzékelhetetlen Sanctörini-féle bőrlégzés útján szerfölötti finomsága miatt elszáll a levegőbe; ha a nyálkás, enyves rész a test szervezetének egyéb salakjával együtt felgyülemlik a felhám szomszédságában levő, bőr alatti Steno-féle mirigyekbe, okozza a kanyarót és a bárányhimlőt; ha viszont megszállja a felnőtt emberek fültő-, hónalj-, ágyék- stb. mirigyeit, alkotja a tályogokat, emphysemákat, kelevényeket mint a pestises megbetegedés biztos ismertetőjeleit.”²⁵

Mi indítja el azonban a test nedveinek említett rothadását, vagyis „mi és milyen ez a méreg”?

A fiatal Weszprémiben van annyi szerénység, hogy erre az alapvető kérdésre kora orvostudományosságának ismeretei szerint nem ad határozott választ.²⁶

²³ V. ö. Grand Larousse, 2. köt. (1865.) p. 1297. Wernich – Hirsch: Biogr. Lex. 1. köt. p. 580. és British Museum General Catalogue of Printed Books. 27. köt. p. 260.

²⁴ V. ö. Chambers's Encycl. Vol. IX. 178. E. A. Underwood, a Wellcome Hist. Med. Museum volt igazgatójának cikkével (London George Newnes kiad. 1950); Jöcher–Adelung id. műve 4. köt. pp. 1131–1133. és Gurlt–Hirsch id. műve 4. köt. p. 187. Eszerint Mead kezdeményezésére alapította Guy könyvkereskedő a londoni Guy-Hospital-t. Orvosi gyakorlatában Stahl és Sydenham követője; a De variolis et morbillis liberben az oltás mellett nyilatkozik. A Londonban 1752-ben megjelent 'Monita et praecepta medica' című könyve bizonyos értelemben foglalata egész élettapasztalatának.

²⁵ Weszprémi: Tentamen... p. 6, 7.

²⁶ A kérdés felvetését s az utána idézett két részletet lásd: Weszprémi id. művében p. 8, 9.

„Nagyon nehéznek látszik meghatározni. Mégis tudjuk, hogy sajátos fajtájú mérge, mint azt a tudós Burges a himlőoltásról közzétett, általam pedig latin nyelvre fordított értekezésének²⁷ II. fejezetében bizonyította egy kiváló példával. Elmondja, hogy a Szent Tamás kórházban véletlenül olyan asszonytól vettek anyagot, aki himlőbe esett, s egyidejűleg nemi bajban is szenvedett, aztán beoltották azt három gyermekbe. Mindegyik megkapta a himlőt, de semmiféle nyomát sem mutatta a nemi betegségnek.”

Ebből következtet arra, „hogy az egyes járványos megbetegedések egymástól függetlenül zajlanak le, egyik a másikat nem közömbösíti”. Az oltásra nézve ez pedig annyit jelent számára, hogy „a betegből vett eves anyaggal... csakis a saját fajtájú mérget idézheted elő”. Itt tehát Weszprémi az oltás fajlagos jellegét bizonyítja.

Az elméletet támogató és annak ellene mondó adatoknak orvosszerzők és egy történetíró művéből történt idézése után²⁸ rátér a járványos betegségek okaira. Ezeknek három fajtáját különbözteti meg: a belső, a külső közelebbi és a külső távolabbi okokét. A belsők a poshadó testnedvek. A test hájas (zsíros) részei rejtik el azokat, sőt, az öröklődő betegségek esetében a fertőzött férfi ivarmagja. A külső okok sorában „a levegő a legközelebbi. De végül is, mi az a levegőben, aminek a működése folytán tapasztaljuk azt a sok említett változást?” Sorra veszi az étert (Newton elképzelése), a testekben rejlő villamosságot, hogy végül Mead egyik értekezése alapján kikössön a salétromnál.²⁹ Leír két egyszerű kísérletet mint amely igazolja, hogy jelen van a légkörben. Majd hazai adatra utal:

„Hazám szegényebb polgárai Szabolcs, Bihar, Békés és más vármegyékben... szekérszámra hordják össze halomba a salétromot, amit nyelvükön szék-sónak neveznek.”³⁰

Aztán a híres német vegyész és orvos, Johann Rudolf Galuber³¹ egyik megállapítása nyomán kifejezi azt a meggyőződését, hogy a levágott állatok kiengedett vére és az emberi vér is tartalmazza ezt az anyagot. Sőt, a Haller által igen nagyrabecsült John Floyer egyik műve alapján leszögezi, „hogy semmiféle élőlény sem tud megélni a levegőben levő salétrom nélkül”. Élénk és szinte népszerűsítő stílusban, kísérletek – többek között Edmund Halley, a híres angol matematikus és csillagász egyik kísérletének – leírásával igyekszik bizonyítani a tételét.³²

Nicolas Lémery,³³ francia gyógyszerész és vegyész, valamint Stahl egyik értekezése nyomán szól a salétrom gyógyhatásáról. Nem fél attól, hogy az akkoriban és ma is vitatott asztrobiológiát (csillagászati élettant) idézze, mint az égitestek és a földi lények egymásra hatásának tudományát az időjárás közvetítésével. Egy Goad nevű angol szerző 'Astro-

²⁷ Az eredeti mű szerzője és címe: J. Burges: An Account of the Preparation and Management necessary to Inoculation. London, 1754. VIII. 44. (Lásd: British Museum General Catalogue of Printed Books. 30. köt. p. 14.) Ezzel egyben helyesbitem R. Harkó Viola – Vida Tivadar id. tanulmányának 126. lapján szereplő téves címközlést.

A szerző kilétéről eddig nem sikerült további adatot szerezni. Weszprémi saját latin fordításáról a Succincta I. kötetében ír, saját kiadatlan írásművei között mindjárt az 1. helyen említi: „1. Relatio de praeparatione et administratione ad inoculationem Variolarum necessariis. Liber Jac. Burges Med. Coct. Londini 1754. editus, in latinum sermonem versus ex Anglico.” Eszerint közvetlenül a Tentamen megírása előtt, vagy azzal párhuzamosan dolgozhatott Weszprémi ezen a fordításon.

²⁸ Weszprémi: Tentamen... p. 8. 9.

²⁹ Weszprémi id. műve pp. 9–13.

³⁰ Weszprémi id. műve pp. 13–14.

³¹ J. R. Glauber-t (1603–1668) kortársai „második paracelsusnak” nevezték. Az alkímistáknak abba a körébe tartozott, amely egyre inkább elszakadt az „aranycsinálás” mesterségétől, és a vegyészetre fordult. Összes művei 1661-ben jelentek meg Amsterdamban (ott is halt meg), angol fordításuk 1689-ben Londonban, egy kivonatos német pedig Lipcsében és Boroszlóban 1715-ben. (V. ö. Gurlt–Hirsch id. művével: 2. köt. p. 574.)

³² Weszprémi: Tentamen... p. 14, 15.

³³ N. Lémery (1645–1715) előbb gyógyszerészetet tanult, majd Montpellierben orvos- és természettudományt. 23 kiadást megért 'Cours de chimie' (Párizs, 1675) című könyvével (angol ford. London, 1677) legkiválóbb reformere volt a gyógyszerészeti vegytannak Franciaországban. (V. ö. Gurlt–Hirsch id. műve 3. köt. p. 665.)

Meteorologia Sana' című művére utal,³⁴ és Richard Mead 'De Imperio Solis et Lunae in corpora humana et de morbis inde oriundis' című értekezésére.³⁵ Az időjárás és az egészség illetve betegség közti összefüggés tagadóinak argumentum ad hominemmel is szolgál:

„Tessék szorgalmasan odafigyelned a napéjegyenlőségre és a napfordulatra, a holdtöltére és az újholdra, a bőrödön érezve a rendetlen moccanásokat, szépen meggyőzetel. Bárcsak sohasem kellett volna ilyeneket tapasztalnom, mikor az utóbbi években reumában szenvedtem, és ezeket a köröket figyeltem nagy szorgalommal!”³⁶

A Föld belsejében működő vulkanikus erőket is számba veszi, mert „ez a földalatti tűz – úgymond – ... különféleképpen zavarja légkörünket, midőn megfertőzi számtalan fertőző ásványi folyadékkal”. Önmagában véve ez a betegséghez nem elég, de összeerjedve a párolgó anyaggal „mint valami vegykemencében” már kórokozó hatású.³⁷ Néhány lapon keresztül ezt a vegyi folyamatot tárgyalja és szemlélteti kísérletekkel, kórházi észleletekkel és az ún. bőrlégzés jelenségével.³⁸

Midőn a salétrom mellett a vitriolt is említi, meg kell fontolnunk, amint a szövegösszefüggésből nem egyszer kiderül, hogy salétromon egyszerűen nitrogént kell értenünk, s hogy „régbben vitrioloknak nevezték a nehéz fémek szulfátjait is”.³⁹ A tudományok története olykor és bizonyos fokig a szakkifejezések története is... Mindennek ellenére Wessprémi ezen megállapításai spekulatív jellegűek. Aztán maga is rájön, hogy nagyon belemelegedett az iatrokémiába. Elvszerűen megállapítja:

„Így ha a jövőben oltás útján előidézzük a pestis magját mint a többi testnedv poshadt részét, nem gondoskodunk rosszul az emberi nemről, hogy a polgárok nagyszámú sokaságában legyen az államok hatalma és ereje.”⁴⁰

A járványos betegségeket azonban még egyszer vegyi folyamat segítségével igyekszik megmagyarázni, nevezetesen a must erjedésével.⁴¹

Utoljára a különféle felhozható ellenvetésekkel foglalkozik. Az egyik az, hogy vannak, „akik egynél többször elviselték a pestis nehézségeit, ezért haszontalan lesz e betegség átültetése”. Wessprémi szerint ez megszűnnék, „ha az oltás kísérletét fiatalabb korúakon végeznék, mint ahogyan a himlőnél történik”.⁴² A másikat a halálozási statisztikából vette, amely szerint „az újszülötteknek több mint harmadrésze előbb távozik az életből, mintsem elérhetné ötödik életévét”; tehát nem alkalmasabbak a beoltásra a felnőtteknél. A halálozási arányszámot „elismerjük önként is” – válaszolja Wessprémi, de mindjárt rámutat, hogy itt szülők, különösen az anyák elnéző és visszas gyermeknevelése – értsd: csecsemőgondozása – szed annyi áldozatot.⁴³ Talán nem tévedek, ha ebben a válaszban látom a csíráját az öt évvel

³⁴ Ezen írásműve eredetileg angolul jelent meg: John Goad: Astro-Meteorologia, or Aphorismes and Discourses of the Bodies Caelestial, their natures and influences. Discovered from the Variety of the Alterations of the air etc. London, 1686. 509 (511). A latin változat négy év múlva követi kisebb terjedelemmel (1690. XIII. 182.). A szerző lelkészi hivatására lehet következtetni abból, hogy a Brit. Mus. Gen. Cat. 87. köt. p. 357, ezen kívül két nyomtatásban megjelent prédikációját tartja számon.

³⁵ Mead-nek e művét lásd: Jöcher–Adelung id. műve 4. köt. p. 1132.

³⁶ Wessprémi: Tentamen... p. 20.

³⁷ Wessprémi id. műve p. 22, 23.

³⁸ Wessprémi id. műve pp. 23–25. A perspiratio (bőrlégzés) oxigénfelvétel és széndioxid-leadás a bőrön át. Nyugodt helyzetben a tüdő gázcseréjének legfeljebb 1%-a, munkavégzésnél valamit emelkedik (v. ö. Orvosi Lexikon, 1. köt. Bp., 1967. p. 449.). Santorio (Sanctorius, 1561–1636) olasz orvos, páduai egyetemi tanár fedezte fel, s nevezte el „perspiratio insensibilis”-nek, 1614-ben Velencében megjelent értekezésében (v. ö. Gurlt–Hirsch id. műve 5. köt. p. 177.).

³⁹ Lásd: Pallas Nagy Lexikona 16. köt. p. 905.

⁴⁰ Wessprémi: Tentamen... p. 26.

⁴¹ Wessprémi id. műve p. 27.

⁴² Id. mű p. 28.

⁴³ Id. mű p. 29.

később Kolozsvárott megjelent könyvének, „A’ kised gyermekeknek nevelésekről való rövid Oktatás”-nak. (...) ⁴⁴

Befejezésül kifejezi reményét, hogy Stephen Hales, ⁴⁵ a walesi herceg udvari hitszónoka s egyben nagyon ügyes természetbúvár, figyelemre méltatja majd a pestisoltás gyógymódját, midőn olykor üdvös javaslatokat tesz közzé a pestis elhárítására.

Arról, hogy valóra vált-e ez a reménye, s általában tanulmánya fogadtatásáról Angliában és itthon, szó volt a Wespriemi angol kapcsolatairól megjelent tanulmányban. ⁴⁶ Hazatérése után is foglalkoztatta őt ez a témakör. Kitűnik ez Van Swietennek egyik hozzá írt leveléből:

„Arról még folyik a vita, vajon hasznos-e beoltani a feketehimlőt. Biztos vagyok abban, hogyha jó módszerrel kezelnék őket, nem halnának meg annyian. ... Ha érted a francia nyelvet, olvasd el, kérlek, De Haen tanárnak erről a tárgyról írt értekezését, akinek egyébként minden művét érdemes elolvasni.”

A levél Bécsben kelt 1760. január 9-én, s maga Wespriemi tette közzé Succinctája IV. kötetében. ⁴⁷

Végigtekintve Wesprieminek e vizsgálódásain filológiai szempontból, meg lehet nyugodtan állapítani, hogy mint kísérlet is sikerült mű. Aki angol nyelvi és hatalmi környezetben írta, nem esett valami kritikátlan angломánia hibájába, bár az általa idézett szerzők java része nagy-britanniai. ⁴⁸ Aki orvosként írta, már csak a tárgy természete szerint is, elsősorban az akkor modern orvostudósokat és orvostudományi irányzatokat engedi szóhoz jutni. De megcsillan benne a történetírói véna, amikor pl. Pliniust idézi, és látszik, hogy nem egyoldalúan művelt, mert Cicero, Arisztotelész és Rotterdami Erasmus is helyet kap egy-egy sorában. ⁴⁹ Nem mernénk állítani, hogy könyve minden tekintetben kiforrott személy munkája, de azt igen, hogy az a 33 éves fiatalember, aki írta, sokat tapasztalt, nem keveset tanult, figyelt és olvasott, s igyekezett eligazodni mindebben saját ítélőképességével, logikájával. Talán ez utolsó mozzanatban nem erőltetett a párhuzam közte és a 100 évvel később élt Semmelweis között.

*

Azok közül, akiknek mint jóakaróinak ajánlja Wespriemi könyvét, John Andrée (1698–1785) orvosdoktor a franciaországi Reimsben szerezte oklevelét, a londoni orvosok kollégiuma pedig 1741-ben fogadta tagjai közé. Jelentős szerepe volt a londoni közkórház felállításában, amelynek vezetője s egy ideig orvosa volt. Michael Morris orvosdoktor ugyancsak Reimsben

⁴⁴ Lásd: Wespriemi: Succincta... IV. Bp., 1970. pp. 922–923.

⁴⁵ Stephen Hales (1677–1761) angol fiziológus, vegyész és feltaláló. Cambridge-ben felveszi az egyházi rendeket, 1708-tól élete végéig egyházi javadalmas. 1717-ben tagja lesz a Royal Society-nek, 1739-ben neki ítélik oda a Copley-érmet. Főműve a 'Statical Essays', amelynek 1. kötete 'Vegetable Statics' (1727) címen leírja növényélettani kísérleteit; míg a 2. kötet 'Haemostatics' (1733) címen fontos kísérleteket tartalmaz a vérnyomás mechanikai viszonyaival, a véráramlás sebességével és a különféle véredények befogadóképességével kapcsolatban. 1734-ben név nélkül jelent meg tőle: 'Admonition to the Drinkers of Gin, Brandy, etc.' (V. ö. Encyclopaedia Britannica 1929-es kiadás. 2. köt. p. 89.)

⁴⁶ Lásd: Medical History in Hungary, 1972. pp. 130–131.

⁴⁷ Lásd: Succincta... IV. (modern kiadás) p. 935. Valószínűleg A. de Haen e könyvére céloz: Réputation de l'Inoculation, servant de réponse à deux pièces qui ont paru cette année 1759; dont la première est une Dissertation, lue dans la Société de l'Académie Royale des Sciences de Paris, par M. de la Condamine; ... et la seconde, une lettre de Mr. Tyssot à l'auteur de la présente réputation. Vienne, 1759. (V. ö. British Museum General Catalogue of Printed Books. 95 köt. p. 528.)

⁴⁸ 24 angol név mellett feltűnik 28 más nemzetbelinek a neve.

⁴⁹ Az idézett vagy említett szerzők foglalkozási megoszlása: 30 orvos, 7 író, ill. történetíró, 4 vegyész, ill. természettudós, 3 sebész, 3 lelkész, 1 gyógyszerész és 4 egyéb. Az írók között Rotterdami Erazmuszt is említi, mint „Moriának Rotterdami dicsérőjét” (Tentamen... p. 16.). Céloz ezzel a nagy humanista egyik legolvasottabb könyvére, az 'Encomium moriae' („A bolondság dicsérete”) címűre, amely 1509-ben jelent meg, s a világirodalom egyik legszellemesebb szatírája (v. ö. Pallas Nagy Lexikona 6. köt. 268. has.).

doktorált 1750-ben, a londoni orvostudományi kollégium 1761-ben fogadta tagjai közé. Ettől kezdve a Westminster-kórház választott orvosa harminc éven át, 1791-ben bekövetkezett haláláig. Katonaorvos is volt és tagja a Royal Society-nak. Néhány cikke megjelent a 'The Medical Observations and Enquiries' című folyóiratban. John Baptist Silvester orvosdoktor Aquitániában született, Leydenben tanult, ott is avatták orvossá 1738-ban. Előbb katonaorvosként szolgált a holland hadseregben, majd 1751-ben került be a londoni orvostudományi kollégiumba. 1748-tól 1764-ig volt a londoni köz-kórház orvosa. 1774-ben lovaggá ütötték, 1777-ben vonult vissza az orvosi gyakorlattól és 1789-ben halt meg Bath-ban.⁵⁰

Fény derült az oltás egyik ellenzőjének nevére is. „D-l-f-e’ tiszt”, akit Wespriemi megkímélt attól, hogy Tentamenjének 2. lapján teljesen kiírja családi nevét, nem más, mint Theodor Delafaye Canterbury-i rektor, aki egy, 1753 júniusában tartott prédikációjában kikelt az oltás mint „mocskos mechanizmus” ellen. Ellene azonban még ugyanabban az évben megjelent N. Bolaine vitairata, aztán Doddridge és Maddox worcesteri püspök pozitív állásfoglalása elnyomta magányos hangját.⁵¹

A 'Tentamen' 20. és 21. lapján Wespriemi a zürichi Bachofen családnál tett megfigyelésére hivatkozik. Valószínűleg 1753-ban vendégeskedett Hans Kaspar Bachofen (1692–1755) lelkésznél, a zürichi Grossmünster kántoránál, aki templomi zenedarabokat szerzett – többek között egy passiót is –, amelyek a zenetörténetben is helyet biztosítottak számára.⁵²

William Hunter (1718–1783), Wespriemi egyik jóakarója, a híresebb John Hunter idősebb fivére volt. William Cullentől tanult orvostudományt, majd a londoni St. George kórházba került, 1746-ban sebészeti műtétet adott elő hajóorvosoknak, 1748-ban kinevezték a Middle sex kórház szülészeti sebészének, 1749-től pedig ugyanezt a tiszteletet töltötte be a Brit Szülészeti Kórházban. Olyan házat építtetett magának, amelyben előadó- és boncterem is volt. Ugyanitt helyezte el gyűjteményeit, kítűnő könyvtárát, amelyek akarata szerint egy nyolcezer fontos alapítvánnyal együtt a glasgowi egyetem tulajdonába mentek át. Főműve 'The Anatomy of the Gravid Uterus' („A terhes méh anatómiája”) címmel 1774-ben jelent. többi könyve halála után jelent meg, cikkeit a 'The Medical Observations and Enquiries' és a 'The Philosophical Transactions' című folyóiratok közölték.⁵³

John Floyer (1649–1734) Oxfordban tanult bölcséletet és orvostudományt, 1680-ban avatták orvossá, s haláláig Lichfieldben volt orvos. Már Albrecht Haller sokra tartotta, bár megjegyezte, hogy orvosi meglátásait illetően nem tart mértéket. Tizenkét megjelent művét tartja számon az orvostörténelem. Újabban G. Smerdon foglalkozott személyével és működésével; szinte az excentrikus orvosegyéniségek közé sorolta.⁵⁴

Végül egy könyvészeti adat. Wesprieminek kéziratban ránk maradt értekezése – amelynek címe s egyben tárgya: 'Mulier temulenta Holbergiana methodo feliciter curata per St. W. Philiatrum' – címlapján alul a következő impresszumot tünteti fel:

„Londini, Apud. Ioan. Tuach, at the Golden Ball in vico, dicto Strand. An. MDCCLV.”

⁵⁰ Munk, W.: Roll of the Royal College of Physicians of London. 2nd Ed. London, 1878. Vol. 2, 148, sorozatkészítésből ritka darab, hiányos, kiáll. célú, 178. – Az itt, valamint a következő jegyzetben található adatokért köszönetet mondok Szabóné Gabonyi Zsuzsannának, a Wellcome Institute, London munkatársának (– *Vida T. megj.*)

⁵¹ V. ö. Miller, G.: The Adoption of Inoculation for small-pox in England and France. Philadelphia, 1957. p. 169, 295.

⁵² Hist.-Biogr. Lex. d. Schweiz. Neuenburg, 1921. Bd. 1. p. 515.; Schweiz. Musikzeitung, 1929. No 1, 3. – Az adatok közlését L. Kohler úrnak köszönöm, a Zentralbibliothek (Zürich) osztályvezetőjének. (– *Vida T. megj.*)

⁵³ Encyclopaedia Britannica 1929-es kiadás. 11. köt. pp. 922–923.

⁵⁴ V. ö. Gurlt–Hirsch: Biogr. Lex. 2. köt. p. 389.; Dezeimeris: Dict. Hist. de la Méd. Paris, 1834. Vol. 2. pp. 326–328.; G. Smerdon: Four Seventeenth-Century Oxford Medical Eccentrics. Oxford Medicine. Ed. K. Dewhurst. Oxford, 1970. pp. 14–22.

Tehát a 'Tentamen'-nel egyidejűleg ezt is meg akarta jelentetni. érdekes lenne tudni, vajon miért nem került rá sor. Maga Weszprémi a 'Succincta' első kötetének 100. cikkelyében kiadatlan művei közt tartja számon, s megjegyzi, hogy felvette az 1756-ban Utrechtben kiadott orvosavató értekezésébe. Sajnos azonban a disszertáció utolsó lapján csak megemlíti, hogy több más észlelet mellett ezt is ki kellett hagynia könyve szövegéből.⁵⁵

⁵⁵ A kézirat a Debreceni Ref. Kollégium Nagykönyvtárában található Q 292/6. jelzettel. Címleírásába – „Philianus, St. W. Mulier temulenta... (Kézírásos másolat Weszprémi Istvántól)” – hiba csúszott, mert a „philiater” a. m. „orvosláskedvelő”, tehát Weszprémi István közelebbi megjelölése, akinek kézírása az iraton világosan felismerhető. Az észlelet egyébként egy részeges asszony sikeres gyógyításáról szól, s könnyen lehet, hogy a férjére való tekintettel maradt el a közlése. – A kézirat xerox-másolatának kölcsönzését dr. Riskóné dr. Harkó Viola szívességének köszönöm (– *Vida T. megj.*)